
ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 341.018

ТИЩЕНКО Юлія,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри міжнародного приватного,
комерційного та цивільного права КНТЕУ

ЮРИДИЧНІ ФОРМИ МІЖНАРОДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА

Визначено сутність міжнародного договору, міжнародно-правового звичаю, загальних принципів міжнародного права та їх значення для міжнародно-правового регулювання міжнародних економічних відносин. Обґрунтовано статус рішень міжнародних організацій як спеціального джерела міжнародного економічного права. Проаналізовано вплив рішень міжнародних судів та доктрини на міжнародне економічне право.

Ключові слова: форми (джерела) міжнародного економічного права, міжнародний договір, міжнародно-правовий звичай, загальні принципи міжнародного права, рішення міжнародних організацій, рішення міжнародних судів, доктрина міжнародного права.

Тищенко Ю. Юридические формы международного экономического права. Определена сущность международного договора, международно-правового обычая, общих принципов международного права и их значение для международно-правового регулирования международных экономических отношений. Обоснован статус решений международных организаций как специального источника международного экономического права. Проанализировано влияние решений международных судов и доктрины на международное экономическое право.

Ключевые слова: формы (источники) международного экономического права, международный договор, международно-правовой обычай, общие принципы международного права, решения международных организаций, решения международных судов, доктрина международного права.

Постановка проблеми. Міжнародні економічні відносини (МЕВ) регулюються системою міжнародних норм, які закріплені у різних

юридичних формах (джерелах) права. Дослідження системи зовнішніх форм вираження цих норм є необхідною умовою для ефективного врегулювання МЄВ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам форм (джерел) міжнародного права в своїх працях приділяли увагу такі науковці, як О. Буткевич, О. Київець, В. Толстих [1–3]. Проте багато важливих аспектів юридичних форм міжнародного економічного права (МЕП) залишилися поза увагою науковців і потребують переосмислення на сучасному розвитку українського суспільства.

Мета статті – дослідити систему юридичних форм (джерел) МЕП та проаналізувати її ієрархічну будову.

Матеріали та методи. Методологічною основою обрано такі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, як діалектичний, системно-функціональний, порівняльно-правовий тощо. Інформаційною базою роботи стали статuti ООН та Міжнародного суду ООН 1945 р., праці вітчизняних та зарубіжних науковців.

Результати дослідження. Поняття «джерело права» вживається фахівцями у кількох значеннях. О. Скакун зазначає, що воно розуміється в матеріальному, ідеологічному, інституційному, формальному (юридичному) значеннях [4, с. 441]. Щодо визначення форми права як засобу правового регулювання МЄВ у дослідженні правового характеру логічним стає використання саме юридичного підходу до значення цієї категорії. Отже, джерело права є тією формою, в якій в той чи інший спосіб закріплюється механізм правового впливу на регулювання правовідносин, у тому числі й міжнародних економічних.

Для того, щоб дослідити питання джерел правового регулювання суспільних відносин, слід з'ясувати сутність предмета такого регулювання, тобто МЄВ, а також їх місце в правовій системі країни. У доктрині МЕП щодо МЄВ існують декілька підходів. В широкому розумінні під МЄВ розуміють господарські зв'язки між національними економіками різних країн – як міждержавні, так і не міждержавні. Наприклад, держави укладають угоду про принципи економічного співробітництва, або банк укладає кредитний договір з іноземним підприємством тощо. У вузькому значенні МЄВ – це економічні зв'язки між державами, а також за участю міжнародних організацій, тобто зв'язки на публічно-правовому рівні.

Відповідно до концепції, за якою МЕП – це галузь міжнародного публічного права, МЄВ слід розглядати саме у вузькому розумінні, як відносини між суб'єктами МЕП, тобто між: державами; державами та міжнародними організаціями; міжнародними організаціями.

Враховуючи, що МЄВ є частиною відносин, які є предметом регулювання міжнародного публічного права, до джерел їх правового регулювання слід віднести джерела міжнародного публічного права.

Більшість науковців до джерел міжнародного публічного права слушно відносять акти, які застосовує Міжнародний Суд ООН при

вирішенні переданих до нього спорів, перелік яких наведено у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, тобто відповідно:

- міжнародні конвенції як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, визнані державами;
- міжнародний звичай як доказ загальної практики, що визнається правовою нормою;
- загальні принципи права, що визнані цивілізованими націями;
- судові рішення з урахуванням, що рішення Суду є обов'язковим лише для сторін що беруть участь у справі, та доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм [5].

Проте В. Репецький зауважує, що ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН не дає вичерпного переліку джерел міжнародного права, хоча вона закріплює положення про те, якими джерелами користується у своїй діяльності Міжнародний Суд ООН. Стосовно інших відносин, то вони знаходять своє пояснення в чинній правовій доктрині [6, с. 39].

До джерел міжнародного публічного права додатково відносять: резолюції міжнародних організацій, норми «м'якого» права, односторонні акти.

МЕП є галуззю міжнародного публічного права, а, отже, міжнародне публічне право і МЕП можна розглядати як загальне та спеціальне. У зв'язку з цим джерела міжнародного публічного права є джерелами МЕП, звичайно, з урахуванням галузевої спрямованості.

Відповідно, джерелами МЕП будуть не всі джерела міжнародного публічного права, а лише ті, які містять норми, що регулюють зв'язки між суб'єктами МЄВ.

Найбільш поширеною формою регулювання МЄВ є міжнародний договір, який містить положення щодо регулювання питань економічного характеру.

Як свідчить світова практика, економічні інтереси держав настільки проникли в їх політику, що важко знайти міжнародну угоду, яка б тим, чи іншим чином не стосувалася задоволення зазначених інтересів. Історичним прикладом прояву економічної зацікавленості в загальнополітичних міжнародних договорах є Тільзитський мир 1807 р., укладений між Францією, Росією і Пруссією після перемоги Наполеона Бонапарта над російською армією під Фрідланде. За цією угодою, крім вирішення питань визнання Росією впливу Франції над завойованими землями, були включені положення щодо обов'язку Російської імперії долучитися до континентальної блокади проти Англії, що означало розірвання торгових відносин з нею та заборону входження англійських судів до російських портів. Таким чином, навіть суто політичні міжнародні акти дуже часто мають відтінок економічної забарвленості, що обумовлює їх досить велику кількість та підгалузеву різноманітність.

Класифікація міжнародних договорів як джерел МЄП у доктрині досить широка. Загалом виділяють загальноекономічні та спеціальні економічні договори.

До першого різновиду міжнародних договорів відносять угоди між державами щодо економічної співпраці. Їх норми встановлюють загальні принципи економічних взаємовідносин між державами, виділяють головні напрямки, форми такої співпраці, окреслюють проблеми, що підлягають взаємному вирішенню.

Спеціальні економічні договори орієнтовані на регулювання окремих сфер економічних взаємовідносин, в свою чергу їх можна поділити на види з питань:

- міжнародної торгівлі товарами, послугами, правами;
- міжнародних фінансових (платіжних, валютних, кредитних, податкових) відносин;
- руху інвестицій (капіталовкладень) та статусу інвесторів;
- кооперації з узгоджених питань (виробництво, експлуатація виробів);
- міжнародної економічної допомоги;
- транскордонного руху робочої сили тощо.

Крім того, в міжнародній торговій системі держави регулюють відносини за допомогою двосторонніх договорів про:

- вільну торгівлю;
- взаємні постачання окремих видів товарів та послуг;
- прикордонну торгівлю;
- правовий статус торгових представництв чи змішаних комісій;
- співробітництво в митній справі тощо.

Важливими у класифікації міжнародних економічних угод є різні критерії, зокрема:

предмет регулювання, тоді угоди поділяються на: політичні, але ті, що містять норми з економічних питань; економічні договори; договори щодо заснування міжнародних економічних організацій;

сфера дії на: універсальні та регіональні (хоча, на нашу думку, доречно до цієї категорії також віднести двосторонні договори, як договори із найвужчою сферою дії);

рівень їх укладання на: міждержавні; міжурядові; міжвідомчі;

суб'єктивний склад на: двосторонні та багатосторонні;

зміст обов'язків на: загально-нормативні (їх норми розраховані на довготривале та неодноразове застосування); договори, що містять конкретні обов'язки.

Таким чином, міжнародні договори, укладені між державами, між державами та іншими суб'єктами міжнародного права (в.ч. міжнародними організаціями), норми яких спрямовані на врегулювання міжнародних економічних відносин, є джерелами міжнародного економічного права.

Наступним джерелом міжнародного права є міжнародний звичай як доказ загальної практики, що визнається правовою нормою.

Якщо в міжнародному економічному договорі, сторони шляхом переговорів узгоджують свою спільну політику щодо тих чи інших економічних питань і закріплюють спільні досягнення в документі, укладеному у визначеному порядку, що має письмову форму, то звичай таких формальностей не має, що й впливає на його місце в системі джерел права.

Щодо ролі міжнародно-правового звичаю як джерела міжнародного економічного права існують різні думки. Одні автори окреслюють обмежену роль міжнародно-правового звичаю у сфері регулювання міжнародних економічних відносин, оскільки підтримка широкого розмаїття стандартів міжнародного публічного права не сприяє застосуванню звичаєвого права. Інші, навпаки, наголошують на значній ролі звичаю в міжнародній економічній системі, слухно зазначаючи, що міжнародно-правовий звичай є головною формою існування основних принципів міжнародного права. Більш того, загальна (універсальна) частина міжнародного права складається із звичаєвих форм. Звичай також є джерелом багатьох діючих та тих, що тільки формуються, галузевих принципів міжнародного економічного права.

Важко не погодитися також з тезою про умови очевидної недостатності універсального договірного регулювання, міжнародні звичаї заповнюють відсутні засоби міжнародно-правового регулювання.

Проте, як зазначають інші автори, не всі міжнародно-правові звичаї є носієм загальних правових норм, а лише ті, які є доказом загальної практики. Міжнародне звичаєве право базується на згоді, яка мається на увазі, або загальному прийнятті обов'язковості всією світовою спільнотою [7, с. 128]. Тобто не будь-яка практика може стати міжнародним звичаєм, а лише та, яка віддзеркалює лінію обов'язкової поведінки, на яку погодилось міжнародне співтовариство.

Для того, щоб практика держав була визнана міжнародно-правовим звичаєм, потрібне дотримання низки умов.

Практика визнається загальною і правило поведінки стає міжнародно-правовою нормою, коли вона застосовується тривалий проміжок часу. Виникає питання, який відрізок часу існування практики, чи кількість випадків застосування одноманітного правила необхідно звичаю для відповідності цьому критерію? Конкретної відповіді на це питання доктрина міжнародного економічного права не містить. Проте деякі науковці зазначають, що в сучасному міжнародному економічному праві для формування звичаєвої норми найчастіше не потрібна тривала практика та множинність прецедентів. Достатньо буває лише одного акта (чи кількох) – договору чи резолюції міжнародної організації, – і звичай можна вважати існуючим.

Такі норми, що потрапляють у договір чи резолюцію, фактично відкривають практику дії звичаю.

Крім того, міжнародна практика повинна бути ідентичною, тобто містити однаковий зміст, врегульовувати подібні ситуації в один і той самий спосіб.

Важливо, щоб практика мала загальний характер. Це означає, що міжнародно-правова звичаєва норма повинна застосовуватися до будь-яких не персоніфікованих учасників МЄВ, що потребують регулювання, та мати характер «багаторазовості».

Вагомою умовою визнання міжнародно-правового звичаю є його правомірність. Норма поведінки, яка закріплюється в міжнародно-правовому звичаї повинна відповідати вже наявним правовим нормам, закріпленим у міжнародних договорах, основних та спеціальних міжнародних принципах тощо.

Перелік умов визнання наявності звичаю слід доповнити явно вираженою згодою всіх зацікавлених держав, яка може виявлятися як в активній поведінці (закріплення в міжнародних угодах), так і шляхом мовчазної згоди (не заперечення), адже в ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН наголошено саме на міжнародному звичаї як доказу загальної практики, що визнана правовою нормою [5].

Бувають випадки, коли міжнародно-правовий звичай визнається джерелом міжнародного економічного права, проте він не відповідає зазначеним умовам. Як приклад, можна навести положення Хартії економічних прав і обов'язків держав, що прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3281 (XXIX) 12 грудня 1974 р. [8]. При голосуванні за документ утрималися чи проголосували «проти» менше десяти держав, але здебільшого це були розвинені держави Заходу. В той час більшість норм Хартії так чи інакше в подальший період були реалізовані (наприклад, норми, які стосуються преференцій для країн, що розвиваються) і (чи) закріплені в договорах, та сприйняті в прийнятному вигляді, в тому числі західними державами

Особливістю міжнародно-правового звичаю можна визнати те, що його положення можуть закріплюватися в інших джерелах МЄП, наприклад, у міжнародних договорах. Проте для країн, які не беруть участі в цих угодах, міжнародно-правовий звичай продовжує існувати у вигляді неписаної форми міжнародно-правової норми, що закріплена в письмовому акті.

Питання викликають і засоби доведення існування міжнародно-правового звичаю як джерела МЄП.

Доказом існування міжнародно-правового звичаю можуть бути фактичні дії держав, у тому числі дипломатичне листування, договори, публічні заяви керівників держави, внутрішні закони. Крім того, рішення міжнародних організацій, зокрема резолюції Генеральної Асамблеї ООН, також є доказами практики держав, хоча, на думку деяких

науковців, ці докази є найменш надійними, оскільки держави можуть змінити свої погляди у зв'язку зі зміною політичного курсу [7, с. 129].

До цього переліку можна додати правову доктрину, яка допомагає встановити існування звичаєво-правової норми, розкрити зміст цих норм, впливає на процес їх формування.

Відповідно до п. «с» ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН для вирішення міжнародних спорів, у тому числі міжнародних економічних, застосовуються загальні принципи права, що визнані цивілізованими націями.

Щодо цієї форми міжнародних економічних правових норм точиться багато дискусій.

По-перше, єдиний міжнародний акт, де б були викладені норми, що розкривають зміст загальних принципів міжнародного права, відсутній. Основоположні норми міжнародного права можна знайти в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин та співробітництва між державами 1970 р. [9], Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. [10].

По-друге, не існує і чіткого переліку цих принципів, що звичайно ускладнює міжнародно-правове регулювання МЄВ.

Загальні принципи права, що визнані цивілізованими націями мають звичаєво-договірний, універсальний, імперативний (*jus cogens*) характер. Це свідчить про те, що підставою їх застосування в процесі регулювання міжнародних економічних відносин буде норма міжнародного договору або міжнародно-правового звичаю, в якій відобразився зміст усталеної норми-принципу міжнародного права. Отже, це джерело міжнародного економічного права слід розглядати через призму інших основних джерел, в яких, в свою чергу, втілені основні ідеї та норми міжнародного права, що визначили його головний зміст та особливості.

Наступним дискусійним питанням щодо системи форм МЄП є місце рішень міжнародних організацій у цій системі. Виходячи із правосуб'єктності міжнародної організації, її рішення не можуть бути обов'язковими для держав-членів, тому що міжнародні організації, як правило, не мають наднаціональної компетенції. Таким чином, більшість резолюцій міжнародних організацій можна вважати рекомендаційними, тобто джерелами так званого «м'якого права». Проте існують точки зору, з якими можна погодитися, наприклад, про те, що в рішеннях міжнародних економічних організацій уточнюються і конкретизуються чинні договірні та звичаєво-правові норми [6, с. 401], які за своїм характером є обов'язковими для застосування всіма країнами цивілізованого світу.

Обґрунтуванням місця рішень міжнародних організацій серед спеціальних джерел МЄП слугує точка зору про те, що резолюції міжнародних організацій містять нові принципи і норми, які в результаті узгодження держав (*opinion juris*), за відсутності тривалої

практики і прецедентів, стали звичаєвими нормами міжнародного економічного права. Отже, рішення міжнародних організацій можна віднести до джерел МЄП не через їх форму, а саме через їх зміст.

Джерелами міжнародного економічного права можуть бути рішення не всіх міжнародних організацій, а лише тих, в установчих документах яких закріплено вирішення питань економічного характеру (економічні та універсальні). Причому рішення універсальних організацій стануть формами МЄП, коли вони стосуватимуться врегулювання МЄВ.

У п. «d» ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН допоміжними засобами визначення правових норм визнані судові рішення з урахуванням, що рішення Суду є обов'язковим лише для сторін, які беруть участь у справі, та доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй.

Судові рішення та доктрина міжнародного права набули статусу допоміжних джерел саме як засоби тлумачення тих міжнародно-правових норм, які містяться в основних та спеціальних формах МЄП, не будучи при цьому повноцінними джерелами права. Проте не можна применшувати вплив на формування міжнародно-правових норм, який здійснюють рішення міжнародних судових інституцій та праці найбільш авторитетних і кваліфікованих юристів з публічного права.

Існують особливі точки зору щодо форм (джерел) права, висловлені Д. Карро та П. Жуйар, які відображують французьку концепцію МЄП, за якою до системи форм МЄП слід віднести сукупність джерел як національного (внутрішньодержавного), так і міжнародного права та інших джерел (угод приватноправового характеру) [11]. Така позиція залишається в міжнародному праві поки відкритою для обговорення.

Висновки. Система форм міжнародного економічного права складається з основних (міжнародні договори, міжнародно-правові звичаї, загальні принципи права, що визнані цивілізованими націями) та спеціальних (рішення міжнародних організацій) юридичних джерел права. Крім того, до цієї системи слід також віднести рішення міжнародних судових інституцій та правову доктрину, враховуючи їх особливе місце як засобів не нормотворення, а способів відображення основних тенденцій у розвитку МЄП.

Деякі питання щодо джерел МЄП залишаються невирішеними та потребують додаткових досліджень, зокрема щодо остаточного з'ясування статусу рішень міжнародних організацій як форми міжнародного права. Відсутній і чіткий підхід до визначення міжнародно-правового звичаю, що є доказом існування міжнародної правової норми, на яку б суб'єкти МЄП могли посилатися у разі її порушення тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буткевич В. Виклики міжнародному праву в умовах глобалізації світу. Право України. 2012. № 3–4. С. 12–17.
2. Київець О. В. Природно-правове осмислення джерела міжнародного права. Наукові записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. 2012. № 2. С. 142–145.
3. Толстих В. Рішення міжнародних судів. Міжнародне право. 2012. № 2. С. 41–54.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : енциклопедичний курс. Вид. 2-е, перероб. і доп. Харків. Еспада, 2009. 752 с.
5. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26 черв. 1945 р. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_010/para0611#0611.
6. Репецький В. М., Лисик В. М., Микієвич М. М., Андрусевич А. О., Буткевич О. В.; ред. : В. М. Репецький. Міжнародне публічне право : підручник ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. К. : Знання, 2012. 437 с.
7. Київець О. В. Міжнародно-правовий звичай у системі джерел сучасного міжнародного права: переосмислюючи підходи. Наукові записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 1. С. 127–132.
8. Хартія економічних прав та обов'язків держав від 12.12.1974. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_077.
9. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
10. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серп. 1975 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
11. Карро Д. Жюйар П. Международное экономическое право : учебник ; пер. с фр. В. П. Серебрянникова, В. М. Шумилова. М. : Междунар. отношения, 2001. 608 с.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2016.

Tyshchenko Yu. Legal forms of international economic law.

Background. *International economic relations (IER) are governed by the system of international rules, which are enshrined in various legal forms (sources) of law. The study of the external forms of expression of these norms is a necessary condition for the effective solution of IER.*

Analysis of recent researches and publications. *Many domestic scholars focused the attention to the problems of forms (sources) of international law and international economic law.*

The aim *is to investigate the system of legal forms (sources) of international economic law and to analyze its hierarchical structure.*

Results. *The most common form of regulation of international economic relations is an international treaty, which contains provisions for regulation of economic issues. All international treaties, concluded between subjects of international law, the rules of which are aimed at resolving of international economic relations and are the sources of international economic law. The next source of international law is international custom, as evidence of a general practice recognized as legal norm. General principles of law recognized by civilized nations are a source of international economic law. They are fixed in the norms of international treaties and international legal customs. Most of the resolutions of international organizations can be considered as a recommendation, that is, the sources of so-called "soft law". However, the current treaty and traditional legal rules are specified and concretized in the decisions of international economic*

organizations. They are recognized as special sources. The decisions of international courts and the writings of reputable and qualified lawyers on public law affect the formation of international legal norms and are recognized as subsidiary sources of international economic law.

Conclusion. *The system of forms of international economic law consists of basic and special legal sources of the law. In addition, this system should also include supplementary sources.*

Keywords: forms (sources) of international economic law, international treaty, international legal custom, general principles of international law, decisions of international organizations, decisions of international courts, the doctrine of international law.

REFERENCES

1. Butkevych V. Vykylyky mizhnarodnomu pravu v umovah globalizacii' svitu. Pravo Ukrainy. 2012. № 3–4. S. 12–17.
2. Kyi'vec' O. V. Pryrodno-pravove osmyslennja dzherela mizhnarodnogo prava. Naukovi zapysky In-tu zakonodavstva Verhovnoi' Rady Ukrainy. 2012. № 2. S. 142–145.
3. Tolstyh V. Rishennja mizhnarodnyh sudiv. Mizhnarodne pravo. 2012. № 2. S. 41–54.
4. Skakun O. F. Teorija derzhavy i prava : encyklopedychnyj kurs. Vyd. 2-e, pererob. i dop. Harkiv. Espada, 2009. 752 s.
5. Statut Organizacii' Ob'jednanyh Nacij i Statut Mizhnarodnogo Sudu vid 26 cherv. 1945 r. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_010/para0611#0611.
6. Repec'kyj V. M., Lysyk V. M., Mykijevych M. M., Andrusyevych A. O., Butkevych O. V. ; red. : V. M. Repec'kyj. Mizhnarodne publichne pravo : pidruchnyk ; L'viv. nac. un-t im. I. Franka. K. : Znannja, 2012. 437 s.
7. Kyi'vec' O. V. Mizhnarodno-pravovyj zvyčaj u systemi dzherel suchasnogo mizhnarodnogo prava: pereosmysljujuchy pidhody. Naukovi zapysky In-tu zakonodavstva Verhovnoi' Rady Ukrainy. 2013. № 1. S. 127–132.
8. Hartija ekonomichnyh prav ta obov'jazkiv derzhav vid 12.12.1974. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_077.
9. Deklaracija pro pryncypy mizhnarodnogo prava, shho stosujut'sja druzhnih vidnosyn ta spivrobotnyctva mizh derzhavamy vidpovidno do Statutu OON vid 24.10.1970. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
10. Zakljuchnyj akt Narady z bezpeky ta spivrobotnyctva v Jevropi vid 1 serp. 1975 r. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
11. Karro D. Zhjujar P. Mezhdunarodnoe ekonomycheskoe pravo : uchebnyk ; per. s fr. V. P. Serebrennykova, V. M. Shumylova. M. : Mezhdunar. otnoshenja, 2001. 608 s.